

Dr. Horváth István:

A KLASTROMPUSZTAI ROM EREDETE

(Adatok a pálos rend történetéhez)

Az elmúlt években Esztergom környékének középkori településtörténetét tanulmányozva¹ három monostor került vizsgálódásaink körébe. Ezek közül kettő — Dömös és Pilisszentlélek — a történeti források adataival egyértelműen egyeztethető, azonosítható volt, s ezt a korábbi kutatás már el is végezte.² Azonban a harmadik romnak — a Pilis-hegy Ny-i oldalán, a mai Kesztlőc — Piliscsév és Piliscsaba közt fekvő klastrompusztainak — az azonosítása a korábbi kutatások nyomán nem volt végleges és egyértelmű.

Ézt a romot történetíróink és a néphagyomány több, a környéken egykor megtelepült szerzetesrend kolostorával próbálta már azonosítani.

A múlt századi néphagyomány (1827) egyrészt a templomosok,³ másrészt (1864) a bencések⁴ monostorának tartotta.

Fényes Elek,⁵ Hunfalvy János,⁶ Reiszig Ede,⁷ Gerecze Péter,⁸ Osváth Andor,⁹ Genthon István¹⁰ stb. pálos kolostornak tartották, azzal a helytelen megjegyzéssel, hogy itt temették el II. Endre király feleségét, meráni Gertrúdot.

Mások, mint Sinka István,¹¹ Szepessy Géza¹² és az újabbkori kesztölci néphagyomány¹³ a ciszterciták pilisi apátságával — Gertrúd királyné valódi temetkezési helyével azonosították.

A XIX. században Klastrompusztán még látható romok¹⁴ a XX. század elejére eltűntek a föld színéről, csak a puszta neve őrizte egy kolostor emlékét. (1. kép) A maradványok részleges feltárását 1961-ben Dr. Méri István végezte el: az ásatás során a kb. 80x80 m kiterjedésű, eredetileg kőfallal körülkerített lejtős hegyoldalban egy kisméretű, nyújtott szentélyű, gótikus szerzetesi templom, az ennek É-i falához csatlakozó monostor-épület falmaradványai és házikápolnájának szentély-részlete került elő. A gótikus falak mellett és alatt korábbi falmaradványokat, ill. XIII—XVI. századi sírokat is találtak.¹⁵ (2. kép) A monostor egészének feltárására — sajnos — nem volt mód. A feltárt részletek, a régészeti leletek és történeti források alapján Méri István egyértelműen elvetette a ciszter eredet lehetőségét; és bár (újabb hipotézisként) felvetette, hogy a romok johannita eredetűek is lehetnek,¹⁶ a kérdést — a további ásatások eredményeire számítva — nyitva hagyta.

Mivel az ásatások folytatására nem került sor, a dorogi járás régészeti topográfiájának elkészítése során¹⁷ meg kellett vizsgálnunk a környék középkori településtörténetét és a rom eredetét.

Régészeti terepbejárásaink eredményeinek a történeti forrásokkal való összevetése során nyilvánvalóvá vált, hogy Klastrompuszta környékének települési képe a középkorban más volt, mint azt a ma meglévő települések alapján korábban gondolták.

A környező terület elpusztult középkori településeinek felkutatása, azoknak az okleveles adatokkal való beazonosítása, a környék középkori birtoklástörténetének áttanulmányozása meglepő eredményre vezetett: kiderült ugyanis, hogy egyes — elpusztult, majd újratelepült — falvak (pl. Leányvár — a középkorban Valmód, vagy Csév — ma Piliscsév) a középkorban mai helyüktől meglehetősen nagy távolságban feküdtek — a számunkra fontosabb Csév pl. mai helyétől 5 km-nyire Ny-ra). A hiteles középkori települési kép ismeretében másképpen kellett értelmeznünk az eddig is ismert történeti források határleírásait, birtokok, utak elhelyezkedésére utaló adatait.

Mivel a fentiek értelmében a mai Piliscsév helyén a középkorban nem állott település — azaz Kesztlőc és (Pilis-)Csaba egymással határosak voltak — egy 1393-ban kelt (és alább még részletesebben tárgyalt) oklevél leírásából arra lehetett következtetni, hogy a mai Klastrompusztai romok az egyetlen magyar alapítású szerzetesrendnek, a pálosok Szent Keresztről nevezett ősmonostorának maradványaival azonosak.¹⁸

A pálos rend történetéről és kialakulásáról részletesen beszámol Gyöngyösi Gergely pálos rendfőnök 1520 táján összeállított okleveles adatgyűjtése,¹⁹ ill. az 1530 körül írt „... Vitae Fratrum”... c. kéziratos,²⁰ (3. kép) valamint Eggerer András 1663-ban megjelent pálos rendtörténete.²¹ Ezek a rend kialakulását a következőképpen mondják el:

A rendalapító (Boldog-) Özséb Esztergomban született. Pappá szentelése után hamarosan esztergomi kanonok lett, s már ekkor szoros kapcsolatot tartott fenn a közeli pilisi erdők remetéivel, akik a XIII. század elején egyre nagyobb számban húzódtak meg itt. Közülük sokan gyakran felkeresték Özsébet Esztergomban. A tatárjárás után 1246-ban javadalmáról lemondott, és Bánca (Vancsai-) István érsek hozzájárulásával ő maga is a Pilisbe vonult remetéskedni. Itt, *Szántó közelében*, a „hármás barlangnál” („... non procul a Szanto, iuxta speluncam triplicem”...) maga köré gyűjtötte a remeteket.²² 1250 táján a barlangok közelében templomot és monostort alapítottak a Szt. Kereszt tiszteletére. (4—6. kép)

Hogy a társulatnak szabályai legyenek, a Pécs melletti patacsi monostor szintén remete-eredetű szerzeteseinek a pécsi püspököktől nyert reguláját kezdték használni, s rendjüket „Szt. Pál első remete rendjének” nevezték.²³ Az 1256. évi esztergomi zsinaton Özséb, már mint a rend főnöke (provinciális) jelent meg.²⁴ Özséb 1262-ben Rómába ment, hogy a pápától a rend megerősítését (elismertetését) kérje, ill. megkapja számára Szt. Ágoston reguláját. És bár a curiában Aquinoi Szt. Tamás pártfogolta ügyét, csupán annyit sikerült elérnie, hogy Orbán pápa megbízta Pál veszprémi püspököt²⁵ (akinek egyházmegyéjéhez tartozott a Pilis-hegység területe!), hogy vizsgálja meg a remeték kérelmét, s ha úgy találja, hogy van miből fenntartaniuk magukat — engedélyezi nekik Szt. Ágoston reguláját. — Mivel azonban a rend ennek megfelelő vagyonnal nem rendelkezett, Pál veszprémi püspök 1263-ban — a pápa felhatalmazása értelmében — maga adott nekik regulát. Ebben megszabta böjtjeiket, az istentiszteletre vonatkozóan pedig a székeskáptalanok kanonkjainak szabályait írta nekik elő. Egyházjogilag a megyéspüspökök joghatósága alá rendelte őket, kötelezve az egyházmegyei zsinaton való részvételre. ill.

arra, hogy a megválasztott rendfőnököt a megyéspüspöknek mutassák be megerősítés végett. Végül meghatározta a monostorok számát — név szerint is megnevezve az egyházmegyéje területén állókat.²⁶ Pál püspöknek ez a felsorolása azért érdekes számunkra, mert a rend akkori központját,²⁷ a veszprémi egyházmegye területén álló Szt. Kereszt monostort nem említi. Ezt egyesek azzal magyarázták, hogy a Szt. Kereszt monostor ekkor még nem készülhetett el,²⁸ holott csupán arról van szó, hogy az — bár a veszprémi egyházmegyében feküdt —, egyenesen az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott.²⁹ Ezt igazolja az a tény is, hogy pl. István rendfőnököt (1290-ben) az esztergomi érsek erősíti meg tisztében, és István 1294-ben az esztergomi zsinaton jelenik meg.³⁰

Ennyit röviden a rend kialakulásáról. Lássuk most: mely adatok támogatják a klastrompusztai rom pálos eredetét?

1. A rend történetírói Szántó mellett,³¹ ill. Esztergom közelében³² állónak említik a Szt. Kereszt monostort: a klastrompusztai rom Szántó közelében, Szántó és Esztergom között fekszik.
2. A monostort a remeték korábbi lakóhelye, a „*Hármas barlang*” közelében építették.³³ — A romok közelében (K-felől) emelkedő Csévi szirtekben 420—440 m tengerszintfeletti magasságban, egymás mellett három barlang található: a Legény-, Leány- és a Bivak-barlang. 1968-ban a remeték nyomainak kutatása céljából kisebb ásatást végeztünk a Legény- és Leány-barlangban.³⁴ A tágas, emberi lakás céljaira alkalmas barlangokból, ill. az előterükben lévő „hányókból” az árpádkori lakottságot bizonyító XII—XIII. századi edénytöredékek kerültek elő.³⁵
3. A pálosok Szt. Kereszt monostorának birtokai a Pilis-hegy Ny-i oldalán terültek el és Kesztlőc, Csév, ill. (Pilis-) Csaba falvak határához tartoztak.

1274-ben, 1308-ban, 1336-ban, 1376-ban kesztölci,³⁶

1307-ben, 1332-ben 1358-ban, 1455-ben csévi,³⁷

1393-ban csabai birtokaikat említik.³⁸

Az 1393. évi — a váci káptalan által kiállított oklevél, amely az esztergomi káptalan és a . . . „Szántó melletti Szt. Kereszt erősházban lakó remete testvérek” . . . közti birtokpert tárgyalta, azzal a megegyezéssel zárult, hogy a két fél közt vitatott erdő és szántóföld területet egy nagyjából É-ről D-felé meghúzott határvonallal kettéosztották úgy, hogy annak K-i fele a pálosok csabai birtokához, Ny-i fele pedig a káptalan kesztölci birtokához tartozik. A határvonal leírása perdöntő bizonyítéka a klastrompusztai rom pálos eredetének, ezért ezt a részt szó szerint közöljük: . . . „a határok (határjelek) pedig, amellyel a fent leírt szántóföldet és erdőt egymástól elválasztják . . . ilyen rendben következnek: az első és legfontosabb az említett Keztewlch és Chabya birtokok felett emelkedő Kewresmal-erezteye lejtőnek neveznek — közelében áll, itt lyet t. i. Kewresmal-erezteye lejtőnek neveznek — közelében áll, itt két földhalmot emeltek, innét egyenesen dél felé halad és ezen hegyről leereszkedve egy bizonyos úthoz ér, amely mellett két föld-jelet emeltek, innen az úton halad tovább, majd Ny-felé fordulva egy szántóföld végénél újabb föld-halmot emeltek. Innét ismét D-felé megy és átlépve egy bizonyos *másik utat, amely az említett Keztewlch-ről a mondott Szent Kereszt egyház kolostorához vezet* (pergendo . . . „aliam viam de

dicta Keztewlch ad Clastrum dicte ecclesie sancte Crucis ducentem". . .), az út mellett két föld-jelet készíttettek. Innét balra fordulva jórészt az urdungkewehatha (azaz: Ördögeköveháta) nevű hegy magaslatán halad tovább". . . majd érinti a zeketarla nevű sáncot, a Kezepwanthe nevű bérceet, a Gyurhegymegy- majd a Mezewanthe- nevű sík szántóföldeket, eléri az Esztergomból Budára vezető nagy utat, (a későbbi Bécsi út!) ezen áthaladva egy Balwanhat nevű bérchez, majd a Mychelethrethe nevű mezőig halad és itt más, szomszédos birtokok (t. i. csévi birtokok) határánál végződik. (Az egyezség ugyanis a csévi birtokosok: Csévi Sáfár István fiai és unokái hozzájárulásával történt meg.)

A fentiek szerint tehát a határvonal a Kesztlöc és a mai Klastrompuszta közti területet osztotta ketté, a hegy lábánál vezető második út a pálosok Szt. Kereszt monostorához — azaz a mai Klastrompusztára vezetett. S mivel Kesztlöc és Csaba (ill. Szántó) között más rom nem ismeretes csak a klastrompusztai, ennek kell azonosnak lennie a pálosok első monostorának maradványaival. — A határleírásból következik egyúttal, hogy a mai Klastrompuszta, ill. a Fekete-hegytől D—DNy-i irányban meghúzott vonaltól DK-re eső terület, azaz a mai Piliscsév teljes határa a középkorban lakatlan erdő és szántóföld volt és — mint pálos birtok — (Pilis-) Csabához tartozott. Az oklevélből levonható következtetést támogatja az a tény, hogy a mai Piliscsév egész területéről (egy a keleti határában talált kisebb koraárpadkori — X—XI. századi — nyomtól eltekintve) egyetlen középkori leletet, vagy lelőhelyet sem ismerünk.³⁹

Kisebb középkori település nyomát találtuk viszont a klastrompusztai rom közelében, a tőle É-ra elterülő völgykatlanban, a ma „Kémény” néven ismert hatalmas sziklatorony alatt.⁴⁰ (

E kis középkori település helye minden bizonnyal azonos a királyi hadak által üressé pusztított⁴¹ területtel, amelyet lakatlan földként IV. László király a Szt. Kereszt monostort ért károk jóvátételéül 1289-ben adományozott a szentkereszti pálosoknak.⁴²

Gyöngyösi Gergely Inventáriumuma arról tudósít, hogy a monostor közelében fekvő és már IV. Béla által adományozott földet Ilewkw (Üllőkő)-nek nevezték, s ezt 1289-ben IV. László ismét nekik adta, 1291-ben pedig III. Endre király megerősítette őket e birtokukban.⁴³

Mivel az elpusztult település feletti, üllöhöz is hasonlítható sziklát még a XVIII. században is Üllőkőnek nevezték,⁴⁴ e települést a Szt. Kereszt monostor Üllőkő nevű birtokával azonosíthatjuk.

4. Fontos adatot szolgáltat a rom eredetére nézve az esztergomi szandzsák 1570. évi összeírása is. — Mivel a monostor 1526-ban elpusztult, ebben az időben már csak romjai állhattak. Az adóösszeíró először Kesztlöc falut említi meg, amelynek az első török pusztítást átvészelő — tehát a környéket is jól ismerő — magyar lakosait név szerint is felsorolja, majd a következőket írja „*Szen Kereszt puszta, az előbbi falu mellett*. Nincs a defterben. Lakatlan. Birtokolja Memi aga.”⁴⁵ — Fekete Lajos tévesen a Bajót melletti Péliföld — Szentkereszttel azonosítja ezt a pusztát, holott a leírásból világosan következik, hogy . . . „az előbbi falu (azaz Kesztlöc) mellett”. . . feküdt, s a helyben maradt lakosok a Szent Kereszt puszta névben az egykori Szt. Kereszt monostor nevét őrizték

meg. (Nem vonatkozhat ez az elnevezés a Kesztlőc közelében, a Pilis-hegy túlsó oldalán — az egykori cisztercita monostor romjai mellett lévő mai Pilisszentkeresztre sem, mivel a Pilis-hegy keleti oldala a budai szandzsákhöz tartozott. ^{45/a})

5. Végül a rom pálos eredetét igazolja a monostor és templomának jellegzetesen pálos alaprajza és elhelyezkedése is.

A pálos építészettel foglalkozó Ádám Iván nyomán a fő jellegzetességeket az alábbiakban összegezhetjük:

- a) a monostor magányosan áll, többnyire völgynek Ny-i, vagy D-i oldalán (itt D-i oldalon), kissé emelkedett helyen;
- b) a hegyi monostorok nem kiugró hegyfokon, hanem védett, takart dombnyulványon, gerincek horpadásaiban állnak;
- c) legtöbbször forrás mellett, s a közelben halastavat létesítenek (középkori eredetű halastó a klastrompusztai romok közelében, ÉNy-ra, fekvő, ma Királyné tavának nevezett duzzasztott tó) (7. kép);
- d) a templomok általában kicsinyek, kőből épültek, hosszú szentéllyel, többnyire sokszög-záródással, torony nincs a templomon, és a *monostor mindig a templom É-i oldalán fekszik.*⁴⁶ (8. kép)

A fenti megállapítások a klastrompusztai romra mind ráillenek, és talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy ezek az alaprajzi és építészeti sajátosságok — a helyi földrajzi adottságok miatt — éppen itt, az első monostornál alakultak ki, és innét terjedtek szét az egész országban a pálos rend körében.

A monostor történetéből:

A Szt. Kereszt monostor 1250-től 1304-ig a rend központja volt. Ebben az időben itt székelt a rendfőnök (generális), aki mellett a monostornak külön főnöke (prior vagy perjel) is volt.⁴⁷

Özséb főnöksége (1250—1270) idején Benedek volt a Szt. Kereszt monostor perjele, akit Özséb halála (1270. jan. 20.) után rendfőnökké választottak.⁴⁸ 1285-ben királyi hadak égették fel a renházat.⁴⁹ (Talán e tűzvész utáni átépítés alkalmával kapta a templom jelenlegi gótikus alaprajzát.)

1287-ben a Szt. Kereszt monostor szerzeteseivel népesítették be a Szt. Lélekről nevezett pálos monostort. (Pilisszentlélek határában láthatók ennek romjai). 1289-ben a korábban okozott károk megtérítésére IV. László király nekik adományozza a már említett Üllőkő földjét.⁵⁰ Benedek 1290-ig kormányozta a rendet. Halála után Istvánt (Özséb kedves tanítványát) választották meg az új generálisnak, aki megerősítését Lodomér esztergomi érsektől — mint megyés-püspökétől — kérte, majd 1294-ben résztvett az esztergomi egyházmegyei zsinaton is.⁵¹

Ugyancsak István volt az, aki megbízta a Szt. Kereszt monostor új priorját, Lőrincet, hogy az esztergomi egyházmegyében élő pálos szerzetesek (és a még mindig jelentős számú remeték) részére — a veszprémi, ill. pécsi püspökökhöz hasonlóan — külön szabályzatot kérjen az esztergomi érsektől. Lodomér érsek 1297-ben el is készítette részükre az új szabályzatot, amit azután az egri püspök is átvett egyházmegyéjében.⁵²

Ugyanebben az évben említik Péter esztergomi kanonokot, (Pascasius nyitrai püspök unokaöccsét), aki kanonokságáról lemondott és a szentkereszti pálosok közé lépett.⁵³ István generális 1300-ban halt meg, s őt is — mint két elődjét, Özsébet és Benedeket — a Szt. Kereszt monostorban temették el.

Az új rendfőnök a korábbi prior, a szintén esztergomi származású Lőrinc lett,⁵⁴ aki 1304-ben új monostort alapított Buda mellett Szt. Lőrinc tiszteletére,⁵⁵ s hamarosan ez a monostor lett a pálos rend végleges központja.

A Szt. Kereszt monostor korábbi jelentőségét és rendi központ szerepét nemcsak az a tény bizonyítja, hogy itt alakult meg a rend, hogy itt székelt és itt temetkezett az első három generális, hanem az is, hogy (még a XIV. század első felében is) a pálosokat gyakran a *Szt. Kereszt remetéinek* neveztek. Így hívta őket Gentilis pápai követ,⁵⁶ de XXII. János pápa is egyik 1323. évi oklevelében „...fratres S. Pauli primi Eremitae, *alias dicti de S. Cruce in eremo*”... nevezi őket.⁵⁷ 1308—1309-ben Lőrinc generális — Gentilis közbenjárásával kieszközli a rend számára Szt. Ágoston reguláját.⁵⁸ Ezzel, ill. az 1309. évi constitúciókkal a rend kialakulása befejeződött, a végleges központ pedig a budaszentlőrinci pálos monostor lett.

A Szt. Kereszt monostor későbbi történetéről viszonylag keveset tudunk, mivel annak levéltára — a rend levéltárának jelentős részével együtt — a török pusztítás áldozata lett. Legfőbb forrás itt is Gyöngyösi Gergely rendfőnök XVI. század-eleji rendtörténete, ill. oklevél-kivonatai. Ezek szerint Lőrincet egy Márk nevű perjel követte Szentkereszten. 1336-ban Kilián, 1346—1353 között Miklós, 1368—69-ben Trisztján voltak a monostor perjelei.⁵⁹

Krompecher László szerint 1374 után nem említik Szt. Keresztet.⁶⁰ Ezzel szemben 1376-ban Gergely, 1393-ban István, 1396-ban Egyed, 1421-ben Lőrinc nevű perjeleiről hallunk.⁶¹

1448 táján a Szt. Kereszt és Szt. Lélek monostornak közös tulajdonukat képező házát említik Budán.⁶²

1445-ben a szentkereszti Jakab fráter (mint szomszéd birtokos képviselője) részt vesz az esztergomi káptalannak csévi birtokába való beiktatásán.⁶³

Az épület átépítéséről a XV. századból is ismerünk adatot: 1471—72-ben Szántói Ambrus esztergomi prépost⁶⁴ ámbitust építtetett a monostorhoz.⁶⁵

A Szent Kereszt monostort — a többi pilisi monostorral együtt — valószínűleg már 1526-ban felégette a török.⁶⁶

A lassan pusztuló, omladozó romok 1570 táján még fenntartották emlékét a „Szen-Kereszt pusztá” elnevezésben. A maradványokat utóbb meghódította a természet, bokrok, fák nőttek a középkori épületromok felett. Ezzel magyarázható azután, hogy a török kiűzése (Buda felszabadítása — 1686) után az elpusztult monostoraikat kereső, a környéket nem ismerő, idegen származású pálos szerzetesek nem találták meg a Szt. Kereszt monostor elrejtett maradványait. Helyette a jobban látható, és könnyebben hozzáférhető, a Pilis-hegy K-i lábánál álló cisztercita apátság romjait vélték a Szt. Kereszt monostor maradványainak.⁶⁷ Így került az egykori cisz-

tercita rom és környéke a pálosok birtokába, és alakult ki róla az újkori pálos eredet-hagyomány,⁶⁸ mellette pedig létrejött a mai Pilisszentkereszt község; — holott a valóban pálos eredetű rom a hegy túlsó oldalán rejtőzött. (9. kép)

A XX. századra a hatalmas termetű, évszázados szilfák és tölgyek árnyékában csak néhol bukkant elő egy-egy kőfal részlete a földből, s csupán a hely „Klastrompuszta” elnevezése (az esztergomi káptalan majorsága) utalt az egykori monostorra a régészeti kutatások megindítása előtt. A feltáró munkák — sajnos — befejezetlenül maradtak abba, s így továbbra is a föld mélye rejt az egyetlen magyar eredetű szerzetesrend, a pálosok első monostorának jelentős maradványait, melyek között valahol ott nyugszik Warsányi István pálos szerzetesnek a monostor alapításáról szóló, még a török pusztítás előtt kőbe véssett, szép, hexameteres verse is.⁶⁹

...„Egykor az úttalan pusztáknak útjain járva
Nagy hegyek alján kis kunyhókban laktak atyáink,
S barlangok rejtették őket el a világtól.
Boldög Özséb, ez a szent ember, remete, pap, emelte
Itt a Keresztnek tiszteletére ezt a monostort,
Jöttek is ide hozzá a testvérek sereggestől,
S elhagyva a magányt kezdtek közös életet élni.
Innen terjedt szét a világra Remete Szent Pál
Rendje, amelynek hófehér a ruhája s a lelke.
Nagy folyamok is ilyen kicsi forrásból fakadoznak.”⁷⁰

JEGYZETEK:

1. Horváth István: Régészeti adatok Esztergom környékének településtörténetéhez. 1966. (Szakdolgozat. — ELTE Bölcs. Tud. Kar. Régészeti Tanszék.) — Röv.: *Horváth 1966.*
2. Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története I. Pest, 1870. 33—38.; Horváth 1966. 207—210.
3. Helischer József feljegyzése 1827-ben: Zolnay—Prokopp: Bél Mátyás Esztergom vármegyéről. Tatabánya, 1957. 54., Röv.: *Bél 1957.*
4. Pesty Frigyes adatgyűjtése 1864-ből: OSzK. Kézirattár 1114. sz. 14. köt. 42. „Bence Klastrom”. — Röv.: *Pesty 1864.*
5. Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1851. II. 215. — Röv.: *Fényes 1851.*
6. Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben. II. Darmstadt, 1863. 20.
7. Esztergom vármegye (Magyarország vármegyéi és városai). Bp. é. n. 24. — Röv.: *Esztergom vármegye.*
3. Gerecze Péter: Magyarország műemlékei. Bp. 1906. 291.
9. Osváth Andor: Komárom és Esztergom vármegye múltja és jelene. Bp. 1938. 242. — Röv.: *Osváth 1938.*
10. Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. I. Bp. 1959. 160. Röv.: *Genthon 1959.*
11. Sinka István: Esztergom árpádkori fő- és székváros. = Esztergom Évlapjai 1936. 30. (Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. 204. nyomán. — Röv.: *Mon. Strig. I—III.*)
12. Szepessy Géza: Dorog és környéke. Tata, 1961. 12. Röv.: *Szepessy 1961.*; *Archaeológiai Értesítő*, 1965. 91.
13. A Bánk Bán tragédia igaz története. Dorog 1960. 3. (Kiadta a dorogi József Attila Műv. Ház) — Röv.: *A Bánk Bán tragédia 1961.*
14. Lásd: a 4—6. jegyzetet.
15. Méri István: A klastrompusztai legendák nyomában. Bp. é. n. 7., 11., 22—23. — Röv.: *Méri é. n.*; *Régészeti Füzetek*, Bp. 1962, 72.
16. Méri é. n. 5—6. — Az 1215., 1226. és 1240-ben is szereplő Szt. Györgyről nevezett kesztölczi johannita convent azonban nem a Pilisben, hanem Tolna megyében, Szekszárdtól D-re létezett, s a török által elpusztított Kesztölc mellett, a Keztelche és Sceretche patakok összefolyásánál állott. V. ö.: Békefi Remig: A pilisi apátság története I. Pécs, 1891. 136.; ill.: A cikádori apátság története Pécs, 1894. 88—89. — Röv.: *Békefi 1891—1894.*; Hazai Okmánytár IV. 24—25.; Reiszig Ede: A jeruzsálemi Szt. János lovagrend Magyarországon. Bp. 1925. I. 8—9., 31., 37., 50. — Röv.: *Reiszig 1925.*
17. Horváth István—H. Kelemen Márta—Torma István: Magyarország Régészeti Topográfiája V. Esztergom és a dorogi járás. Bp. 1979. Röv.: *MRT. V.*
18. Horváth István: Adatok a pilisi kolostorok és Pilis megye középkori helyrajzához. Kézirat. 1968.
19. A pilisi monostorok adatait közölte Györffy György: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. = *Művészettörténeti Értesítő*, 1956. 280—285. — Röv.: *Györffy 1956*

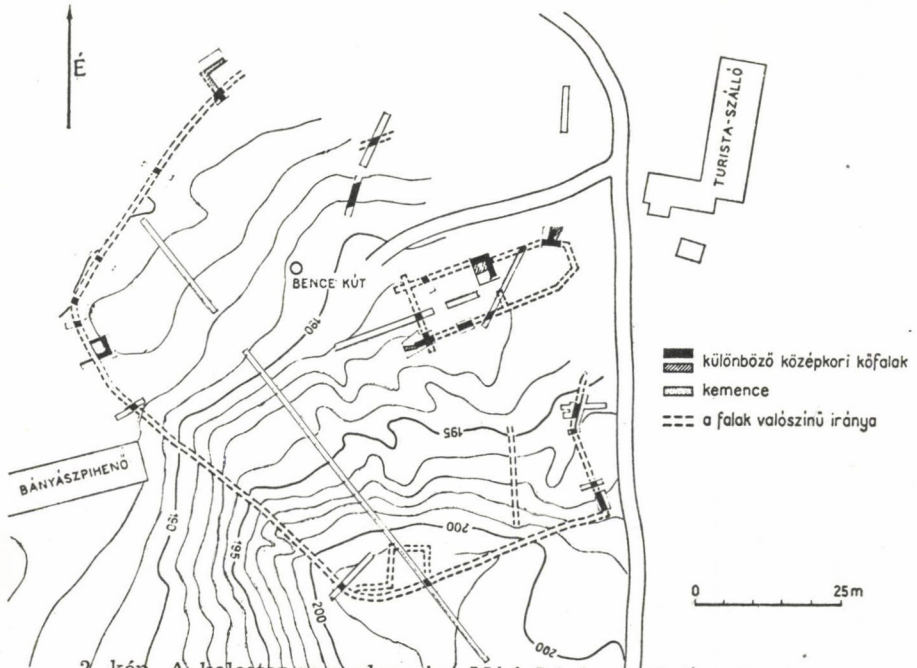
20. Gyöngyösi Gergely: Vitae Fratrum... kezdetű, 1530 táján írt kéziratos munkája az Egyetemi Könyvtárban: Ab. 151/c. jelzet alatt. — Röv.: *Vitae Fr.*
21. Eggerer Andreas: Fragmen panis corvi... Viennae 1663. — Röv.: *Eggerer 1663.*
22. Eggerer 1663. 71—73.; Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900. 10. — Röv.: *Kollányi 1900.*
23. Eggerer 1663. 76.; Zákonyi Mihály: A Buda-melletti Szent Lőrinc pálos kolostor története. = Századok, 1911. 514—515. Röv.: *Zákonyi 1911.*
24. Péterffy Carolus: Sacra Concilia... I. Viennae 1742. 86. — Röv.: *Péterffy 1742.*
25. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I. 144. — Röv.: *Mon. Vespr.*
26. Vitae Fr. Cap. X. 19. p.; Eggerer 1663. 73—80.; Mon. Vespr. I. XCIV. 386. (CCI)
27. Hogy a Szent Kereszt monostor a rend központja volt, erre utal egyebek mellett az a tény is, hogy a pálosokat hosszú ideig „Szt. Kereszt remetéinek” nevezték: Vitae Fr. Cap. XII. 21—23., XIX. 45. p.
28. Gyéressy Ágoston: Boldog Özséb. Bp. 1938. 69. — Röv. *Gyéressy 1938.*
29. Eggerer 1663. 80., 85.; Békefi 1891. 121.; Zákonyi 1911. 515/5. jegyz.
30. Vitae Fr. Cap. XVII. 32—33. p.; Péterffy 1742. I. 129. — Az esztergomi érsek alá tartozott a Pilisben lévő Szt. László monostor is: Mon. Strig. II. 276.; Zákonyi 1911. 516.
31. Eggerer 163. 73.
32. Vitae Fr. Cap. VIII. 14. p.
33. Vitae Fr. Cap. VIII. 14. p. ... „prope speluncam triplicem”...
34. Horváth István ásatási dokumentációja: M. Nemzeti Múzeum Adattára III. 42/1969.; Régészeti Füzetek, 1969. 17.
35. Esztergom, Balassa Múzeum: 70. 156. 2—4.; 377. 2.; 378. 6—20.
36. Györfly 1956. 283.; Vitae Fr. Cap. 33. 72. p.
37. Györfly 1956. 283.; Bártfai: Pest megye történetének okleveles emlékei. Bp. 1938. 74., 209. — Röv.: *Bártfai 1938.*
38. Esztergomi Káptalani Levéltár: Magánlevéltár, L. 28. f. 1. n. 7. — Kései, hibás másolata: Dl. 8014. — ezt közli Bártfai 1938. 105—106. — helyesbíti Mályusz: Zsigmondkori Oklevéltár I. Bp. 1951. 319. — Röv.: *ZsO.*
39. MRT. V. Piliscsévnél: 277—278.
40. MRT. V. 9/7. sz. lelőhely: 237—238.
41. Eggerer 1663. 85.
42. Vitae Fr. Cap. XV. 29. p.
43. Györfly 1956. 283.; Szentpétery: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1961., 3550. reg.
44. Bél: 1957. 28.; Vályi András: Magyar Országnek leírása. Budán, 1796. I. 598.
45. Fekete Lajos: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása: Bp. 1943. 40. — Röv.: *Fekete 1943.*
- 45/a. Káldy Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977. 76—77.; 252—253.
46. Ádám Iván: Pálosaink építészeti emlékei. = Egyházművészeti Lapok (1883) 104—184., 217—295.

47. Zákonyi 1911. 515—516.
48. Eggerer 1663. 82.; Vitae Fr. Cap. XIII—XIV. 23—25. p. — szerint február 20-án temették el Szentkereszten.
49. Eggerer 1663. 85.
50. Vitae Fr. Cap. XV. 29. p.
51. Péterffy 1742. I. 129.; Mon. Strig. II. 276.
52. Vitae Fr. Cap. XVII. 34—35. p.; Mon. Strig. II. 418.
53. Mon. Strig. II. 407—408.
54. Vitae Fr. Cap. XVIII. 42. p.
55. Kisbán Emil: A magyar pálosrend története. Bp. 1938. I. 83. — Röv.: *Kisbán 1938.*
56. Vitae Fr. Cap. XII. 21—23. p.
57. Kisbán 1938. I. 18—19.
58. Vitae Fr. Cap. XIX. 44—46. p.
59. Vitae Fr. Cap. XVIII. 44. p., XXIII. 55. p., XXV. 58. p. — Cap. 28. 62. p., XXX. 66—67. p., Cap. 31. 67. p.
60. Krompecher László: A pilisi ciszterci apátság és a Szentkeresztnak szentelt pilisi pálos kolostor építészeti maradványai. Bp. 1928. Klny. 13.
61. Vitae Fr. Cap. 33. 72. p., 38. 82. p. — Eszt. Kápt. Levéltár: Magánlevéltár, L. 28. f. 1. n. 7., Mon. Strig. II. 418.
62. Kisbán 1938. I. 113.
63. Bártfai 1938. 209.
64. Kollányi 1900. 99—100. — Ambrus prépostot Györffy 1956. 283., 43. a) jegyzete tévesen Segesdi Ambrussal azonosítja.
65. Vitae Fr. Cap. LIX. 144. p.
66. Vitae Fr. Cap. 83. 236—239. p.; Békefi 1891. 275.
67. Kisbán 1938. I. 291. — Megjegyzendő, hogy a XVIII. sz. elején még élt a rom cisztercita eredetének emléke, de a ciszterek hiába próbálkoztak annak visszaszerzésével — a pálosok hamarabb tértek vissza és foglalták el ezt a területet — V. ö.: 9. kép.
68. Voit Pál: Pilisszentkereszt. = Pest megye műemlékei I. Bp. 1958. 652—658.; ill. Maklai László = u. ott, 70. — A pálos hagyománnyal szemben a cisztercita eredetre figyelmeztetett Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938. 62.; és Valter Ilona is: A bélapátfalvi monostor feltárási munkálatai 1964-ben. = Herman Ottó Múzeum Évkönyve. VI. Miskolc, 1966. 218—222. — A pilisszentkeresztii rom ciszter eredetét azonban végérvényesen Gerevich László ásatásai és tanulmányai döntötték el. Gerevich L.: Villard de Honnecourt Magyarországon. = Művészettörténeti Értesítő, 1971. 81—105.; u. ö.: A koragótika kezdetei Magyarországon. Akadémiai székfoglaló. = Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei, 23./1974./145—169.; u. ö.: Pilis Abbey a cultural center. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, (29) 1977. 155-198.
69. Vitae Fr. Cap. IX. 15—15. p.
70. A fordítást P. Gyéressy Ágoston nyomán közöljük: Gyéressy 1938. 74. — aki Eggerer 1663. 75. alapján dolgozott. — Gyöngyösi hosszabb szöveget közöl: Vitae Fr. Cap. IC. 15—16. p.

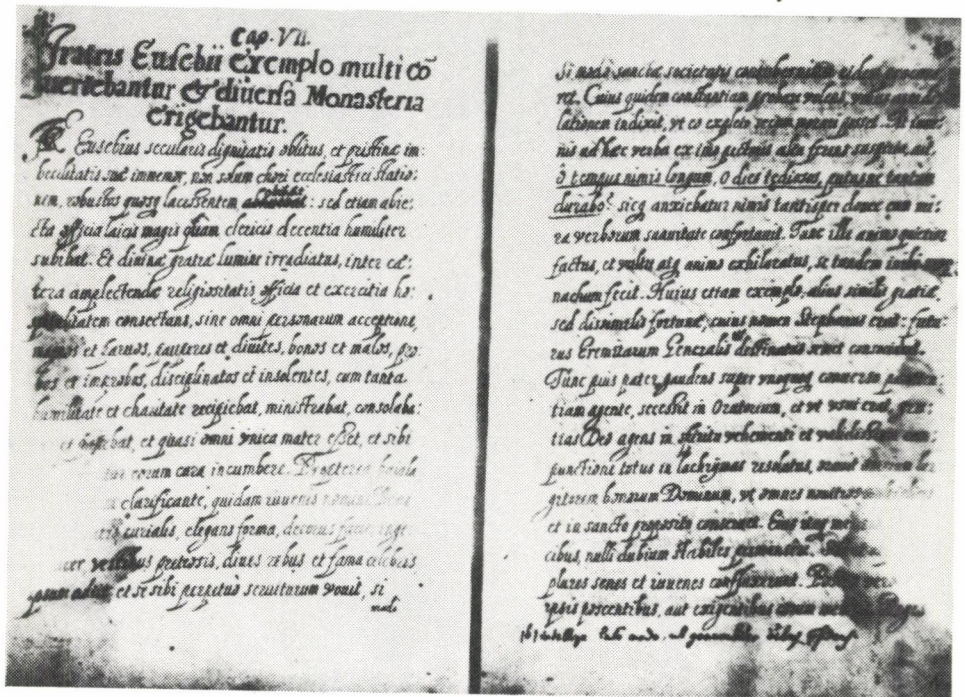
MELLÉKLET

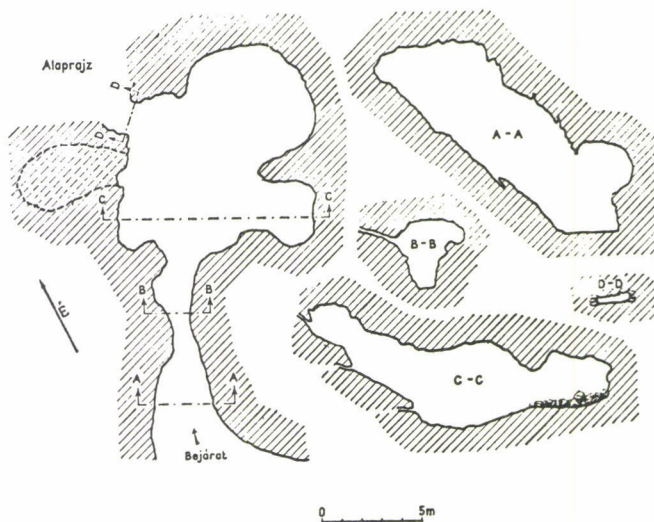
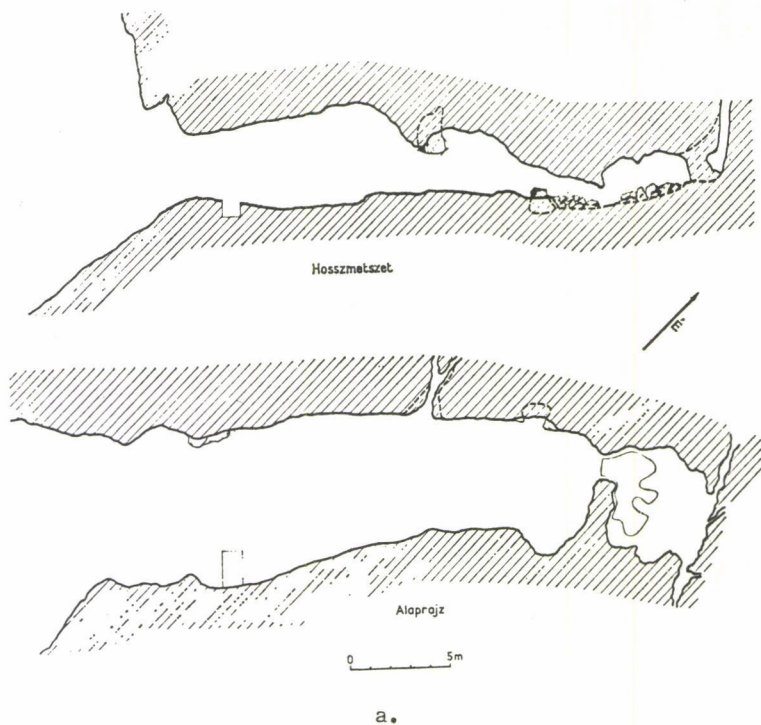
1. kép. Esztergom környéke Jaczyg György 1803. évi térképén.
Keszthely és Csév között a klostrom romjának jelölésével

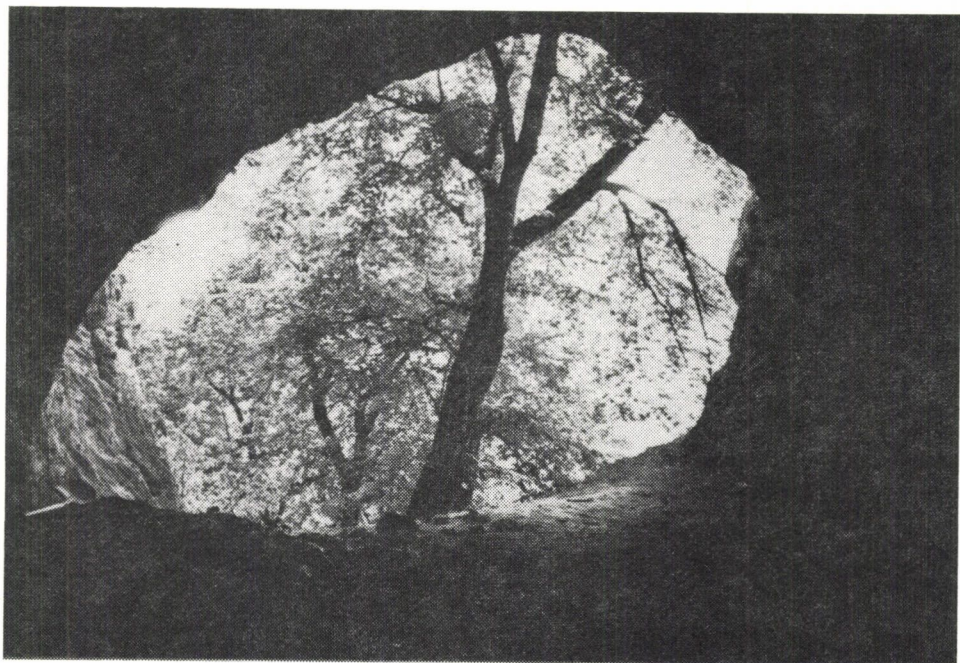
2. kép. A kolostor-rom alaprajza Méri István feltárása alapján

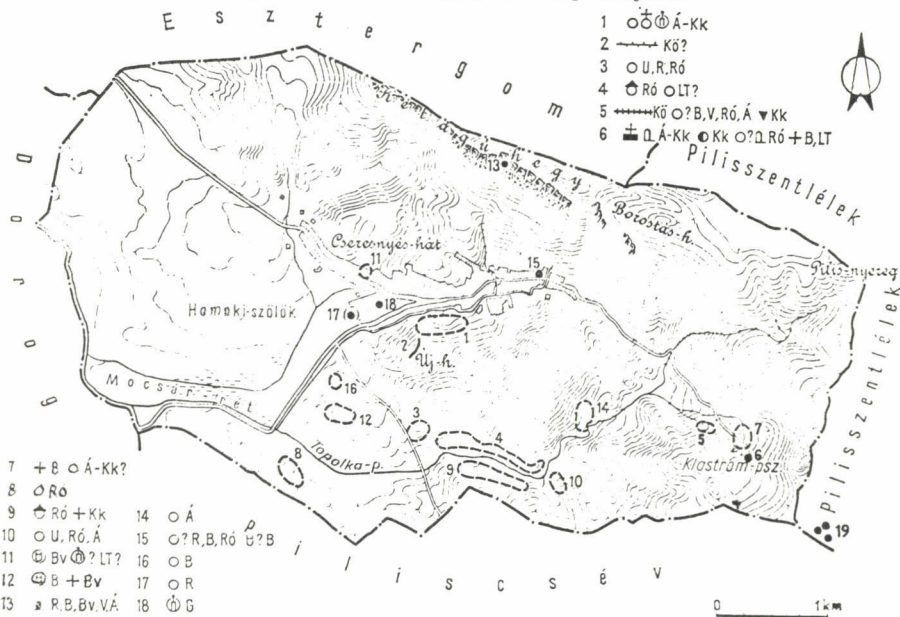
3. kép. Gyöngyösi Gergely kéziratának részlete

4. kép. a)–b) A Legény- és Leány-barlangok alap- és metszetrajzai

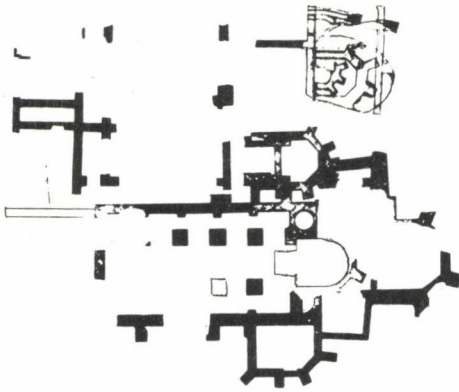
5. kép. Kilátás a Legény-barlang szájából

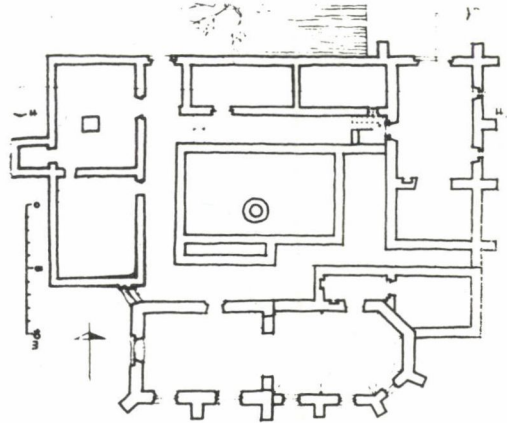
7. kép. Kesztlőc régészeti lelőhelyei: 6. sz. a kolostor., 7. sz. Üllőkő település., 5. sz. középkori halastó, 19. sz. a „hármás barlang”.

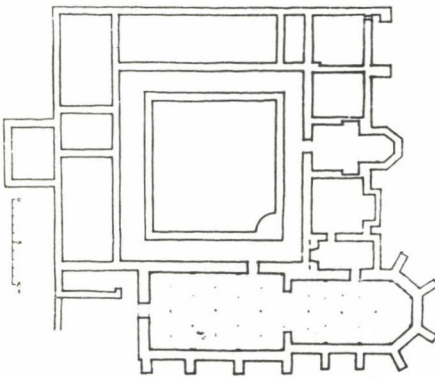
6. kép. A Leány-barlang bejárata

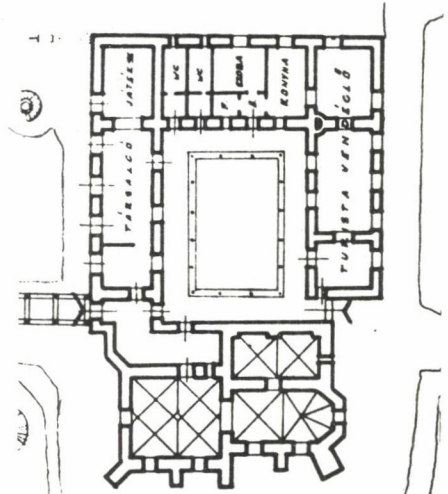
1.

2.

3.

4.

8. kép. Tipikus pálos kolostor alaprajzok. 1. Buda-Szentlőrinc., 2. Salföld.,
3. Nagyvázsony., 4. Bükk-Szentlélek